

КРУПЕНЬОВА Тетяна Іванівна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та методики навчання фахових дисциплін Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»; вул. Старопортофранківська, 34, м. Одеса, 65020, Україна; тел.: +38 0674846568; e-mail: taniakrupenev@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-8887-0163

СУРЖИК У РОМАНІ МИХАЙЛА БРИНИХА «ШАХМАТИ ДЛЯ ДИБІЛІВ»

Анотація. *Мета* статті — встановити роль семантичних і стилістичних конотацій лексичних одиниць суржикового мовлення персонажів у репрезентації характеру, внутрішньої культури літературного героя. *Предметом* аналізу є різноманітні групи лексики «суржику», представлені в романі М. Бриниха «Шахмати для дибілів». *Методи та прийоми дослідження.* Використовувалися описовий метод, прийоми класифікації та систематики, кількісної інтерпретації мовних фактів, методика контекстуального аналізу. *Висновки:* роман на 80 % написаний суржиком, але штучно створеним самим М. Бринихом, хоча цікавим, з точки зору мови, є використання як суржикізмів штучного походження, так і українських відповідників. Проаналізовані групи лексики засвідчують те, що існують певні механізми, за якими утворюється суржик, а отже, докладний аналіз кожної з цих груп має забезпечити розуміння цих механізмів і повне викорінення спотвореного мовлення з ужитку.

Ключові слова: суржик, лексика, українська літературна мова, нелітературне мовлення.

Постановка проблеми. Серед багатьох хвороб сучасного українського суспільства чи не найбільшою є проблема низької загальної культури громадян, яка виявляється, між іншим, і в зниженні культури усного мовлення й писемної мови. Тому зародки суржикізації, які становили загрозу українській літературній мові ще наприкінці ХХ ст., почали вивчатися лінгвістами вже за часів Радянської України. Однак, починаючи з того часу, криза якості мови пересічного українця не лише не пішла на спад, а навпаки загострилася. Незважаючи на здобуття державної незалежності Україною, національна мова титульної нації досі не посіла панівного місця в українському суспільстві, її розвиток відбувається через подолання таких явищ, як лінгвопуризм, сленгізація, а також регіональні польсько-українська та російсько-українська інтерференція. Таким чином, сьогодні постає питання про те, що суржик поширюється на всі сфери діяльності людини. Не є винятком і професійна сфера студентів-україністів і навіть викладачів. Серед можливих методів боротьби із суржикізацією населення є саме вивчення цього питання з середини й усунення можливих помилок у спілкуванні; самодисципліна і свідомий контроль з боку кожного носія мови за власним мовленням, небайдужість до нього, мовна охайність; чітка позиція держави у проведенні мовної політики. На жаль, цими питаннями займаються не достатньо активно, тому суржик розвивається швидкими темпами. Питаннями культури мови, звичайно, переймаються мовознавці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки з'явилися нові спроби теоретичних досліджень суржику в статтях В. Радчука, О. Рудої, В. Труби, М. Феллера, О. Шарварка, Т. Кузнецової та ін. Проте, незважаючи на спроби науковців дослідити культуру мови нашого суспільства, усе ж залишається проблемним питання чистоти мови сучасної молоді.

Актуальність обраної теми полягає, перш за все, у злободенних питаннях мовної політики. Всупереч думці, що художня література має сприяти розвитку мовноосвіченої особистості, на прикладі творчості Михайла Бриниха, постмодерніста та авангардиста, маємо змогу спостерігати віднесення суржику до активного шару лексики. В останні роки в українській художній літературі помічаємо зростання тенденції звернення письменників до «суржикового» мовлення. Одним з них є Богдан Жолдак, який вже порадував своїх читачів і мовознавців виходом у світ нової збірки під промовистою назвою «Антиклімакс». До плеяди авторів, у чиїх творах знаходимо цікавий вжиток «суржику», можемо зарахувати й Олександра Ірванця, Євгенію Кононенко, Світлану Пиркало, Оксану Забужко, Олександра Денисенка та ін.

Постановка завдання. Мета статті — встановити роль семантичних і стилістичних конотацій лексичних одиниць суржикового мовлення персонажів у репрезентації характеру, внутрішньої культури літературного героя.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні Михайло Бриних, критик, журналіст, письменник, що вирізняється непередбачуваністю та яскравим авторським експериментаторством, входить до постмодерного дискурсу, з його іронією, грою, пародією, переформулюванням канону [3, с. 105]. Остання опублікована книга М. Бриниха «Шахмати для дибілів», де не діють правила чинного правопису й панує суржик, підтверджує репутацію письменника як творця постмодерної

прози. Роман-посібник став предметом жвавого обговорення на літературних форумах в мережі Internet. Молоді критики (Б.-О. Горобчук, Т. Трофименко, Д. Шульга, О. Хвостова) у своїх рецензіях намагалися охарактеризувати та пояснити авторську манеру письма. Сам автор висловлює свою позицію щодо суржику так: «Я взагалі прихильник того, щоб скасувати слово «суржик» як таке, бо насправді існує народне мовлення, і називати його суржиком — це якимось зверхньо щодо носіїв цієї мови, цього мовлення. <...> Так, суржик — це нібито мова примітивізована, забруднена і перекручена, але це жива мова у стані свого розвитку. <...> Мова «шахматного» циклу, звісно, має із суржиком мало спільного. Суржик є тією основою, на якій відбулося мовлення і письмо трилогії...» [2].

Нами було проаналізовано двісті тринадцять лексем, що належать до суржику. На початку твору кількість ненормативних елементів майже дорівнює половині загальної кількості слів цього уривка: *«Мальчик сидів на підлозі, розклавши навколо себе пакети з чипсами, шоколадні батончики і кукурузяні хлопья. Спершу він жмакав спустошені пакети й відкидав їх убік. Но всі ці обгортки були дуже льогенькі, й тому далеко не відлітали. Так і сидів мальчик, поміж сміття та вкуностей, і ніхто не мішав його мислям»* [1, с. 11]. Слід визнати, що за допомогою суржику тут висловлюються погляди автора на гострі соціальні та філософські питання, через що суржикові елементи поєднуються з книжною лексикою, зокрема суспільно-політичною та термінологічною, наприклад: *«то вивернута шинелька нашого міра, в якому каралі плюють на народ, жирують і льогко провтикують державність, суверенітет та інші націєтворчі чинники»* [1, с. 9].

Незважаючи на те, що в наведених прикладах суржик уживається зі стилістичною метою, навряд чи можна позитивно ставитися до активного використання цього мовного явища в художніх текстах. Це може сформувати хибне уявлення, ніби суржик здатен повноцінно функціонувати як у сфері художньої творчості, так і в багатьох інших, через що оволодіння літературною мовою вважатиметься необов'язковим. Тим більше, як констатує Л. Масенко, у сучасних умовах українська мова й так практично втратила інформаційно-культурний простір [4, с. 7]. Дійсно, масова культура в Україні майже вся російськомовна; тож чи варто створювати ще суржикомовну?

Експериментуючи із формою твору, М. Бриних особливої уваги надає мові, насичує твір лексикою, органічною для «київської іронічної школи» — суржиком, що посилює пародію, ігрову настроєвість. Представники київського андеграунду 1970–1980-х рр. (В. Діброва, Б. Жолдак, Л. Подерв'янський) вдалися у своїх творах до мовних ігор, апробували контамінацію, зростання мов, ствердивши життєвість мовної гібридності в постмодерних текстах. За спостереженням Т. Гундорової, «саме постмодернізм проявляє загострену увагу до явищ гібридності мови, поліморфізму мовних форм, гетероглосії дискурсів» [3, с. 121], «в певному сенсі суржик — та кож відкриття чи нововинайдення постмодернізму» [3, с. 121]. Винахідлива мова М. Бриниха є штучною, «його висловлювання зовсім не нагадують живого мовлення, а служать для конструювання умовного художнього простору» [6]. Штучність його полягає у залученні суржикізованої книжної, високоінтелектуальної, незрідка урочистої (старослов'янського походження) лексики та словосполучень з російської мови — переважно у поєднанні з колоритними питомо українськими елементами (літературного та діалектного походження), зниженою лексикою жаргонного та суржикового ґатунку. Наприклад: *«Тоді жезл твоєї власті стане намного дліньше і могуцествінніше, ніж самий спритний зобот. А главне, що ти побачиш світ не зазламлонною лавкою старйовщика — ти узриш весь його чоткий дуалізм і не ступиш на стезю іноверцов та боговідступників»* [1, с. 20]. Можна твердити, що стилістичні ресурси суржику в художньому тексті — вичерпано. Отже, автор сподівається, що штучний інтелектуалізований суржик буде зрозумілим натяком для інтелектуального адресата [5, с. 16–22].

Іронізація мовлення персонажів та оповіді від авторського наратора полягає не лише у специфічній суміші українських і російських слів та граматичних форм, спотворених особливою вимовою, а й у вживанні слів в іншому контексті, коли перекручуються смисли. Наприклад: *«Ну шо там, Вася? Всьо нормально, закриваємся? — это во лала продавициця возле каси»* [1, с. 4]; *«Оце вже друге діло», — мисленно розквітав Вася і готувався заподіяти людині, яка до нього так обратилась, ответну любезность»* [1, с. 3]. Практикує М. Бриних домислення або переінакшення сталих виразів: *«ібо в ньому — вся сіль, перець і прочі спеції шахмат»* [1, с. 48], *«ти будеш помнитъ ночью і зимою, во снє й у міг тріумфа»* [1, с. 15], *«женициця і в сємсят год не пізно»* [1, с. 102]. Експериментуючи з мовною тканиною твору, вдається письменник і до алітерації: *«шустрі листочки, шуришці на їхньому путі»* [1, с. 31].

Привертає увагу використання в одному висловлюванні суржикових елементів із іншими різновидами нелітературного мовлення — сленгізмами, жаргонізмами, розмовно-просторічною та лайливою, вулгаризованою лексикою; такі факти свідчать про зближення та взаємодію різних видів розмовного нелітературного мовлення. Наприклад: *«...коли до закриття магазіна залишались щитані понти, охраннык рішив пройтись по завіденію»* [1, с. 50]; *(збіговисько — розмовне; сучара — лайливе; в натурі, понти — соціальні діалектизми).*

Роман-посібник «Шахмати для дибілів: цейтнот доктора Падлючча» є продовженням першої частини. Роман на 80 % написаний суржи́ком, але штучно створеним самим М. Бринихом, хоча цікавим з точки зору мови є використання як суржикізмів штучного походження, так і українських відповідників. Таким чином автор не повністю відходить від написання суржи́ком, використовуючи паралельно літературну мову (*но — але, котора — яка*).

Аналізуючи звуковий і морфемний склад суржи́ку, слід виділити наступні групи лексики:

1. Українське фонетичне оформлення російського слова із заміною російських звуків українськими. Наприклад: вимова словосполучення *-ться* у дієсловах (*видвига́ця, назива́вця, собира́ється, повинува́ється, копа́ця, діли́ця, кажи́ця*).

2. Українське фонетичне оформлення спотвореного звучання російського слова. Наприклад: активне використання «є» в позиції після приголосного (*завіде́нє, плєд, наважде́ньє, когніт-гєнт, зде́лана, прівет, рєзко, Савєлі́й, мєсна газєта, Євге́ній, лєгєнда, нєрвна*).

3. Російські слова в українському морфологічному оформленні. Наприклад: *пожже, ниже (чи више), лучче; худший, важніший, луччий*; процес «акання» *кали, пажежнікі, хароша, разду́пливєся, атайди, аттічна, лашадка, кандітірська*.

4. Неправильно побудовані словосполучення. Наприклад: *два стула, п'яні голоса, два-три незліх мастіра*.

5. Вживання неправильних, неукраїнських форм слів. Наприклад: відсутність нормативної форми звертання, характерної лише для української мови: *Міхаїл Афанасьєвіч?, Рауль!, мій юний друг, дядя! Ти, малиш, спосібний! доктор, Ви мене знаєте?!, Гарсон, Єфі́м, душа моя! Дражайший Рауль!, мій дорогий Єфі́м!*; вживання літери *и* замість *є* (*нима, ризультати, типєр, сианє, жилєзний, ригламент, рижлама, незнайомець, митал*); відсутність історичного чергування *о* з нулем звука («*В уголках його рта закопошилася ігріва тайна*» [1, с. 9]).

6. Слова, в яких поєднуються російські та українські фонетичні і морфологічні елементи. Наприклад: *чото, хто-то, шото; нічо; якато; дето, тікишо, кудато, нікада*.

У творі вживається велика кількість суржикізмів на лексичному рівні. Однією із семантичних груп яких є вживання суржи́ку на позначення соціального статусу та професії людей (*гражданин, доктор, шахматіст, паломнік, священнік, батанік, кумір, мастєр, дірєктор, тренір, ділігат, грасмєйстєр, ітілігєнт, княгіня, хронікьори, калікціонєр, гінірал, пінсіонєр, сікрітарша*); слова на позначення предметів побуту та одягу (*кастюм-тройка, пірчатка, сігара, ткань, набалдашнік, кресло, вєщі, діктофон, тілівізор, бакал, столік, занавєска, брюкі, стуло, карман, фудболка, платьє, стальні очки, ботінки, туфлі*).

Висновки. Отже, беззаперечним є той факт, що підвищення інтересу до суржи́ку у лінгвістиці не могло не вплинути і на художню літературу, яка почала його частіше впроваджувати. Сучасне письменство, залучаючи до свого активу суржикове мовлення, реалізує не лише безпосередньо міметичну функцію, хоча й ця функція (наслідування мови героїв) є досить помітною. Певна річ, важливо адекватно передати діалоги та монологи персонажів, оскільки в такий спосіб репрезентується їх інтелект, зовнішня і внутрішня культура, ментальність. Поряд із цим поширеною стала епатажна функція суржи́ку, що не рідко використовується для привернення скандальної уваги до твору. Третя і, можливо, найскладніша функція виявляється тоді, коли суржик стає матеріалом мовної гри, що є абсолютно необхідним чинником сучасної культури і літератури, де головним героєм стає «передражнювання» літературної мови. Саме в цьому контексті серед багатьох творів, у яких застосовується даний субкод, помітно вирізняється роман «Шахмати для дибілів: цейтнот доктора Падлючча» М. Бриниха. Тут суржик постає як один із засобів мовної палітри письменника поряд з українською та російською мовами. Проаналізовані груп лексики цього субкоду на матеріалі названого твору засвідчують те, що існують певні механізми, за якими утворюється суржик, а отже докладний аналіз кожної з цих груп має забезпечити розуміння цих механізмів і повне викорінення спотвореного мовлення з ужитку.

Література

1. Бриних М. Шахмати для вибілів : цейтнот доктора Падлючча : [роман] / Михайло Бриних. — К. : Мост Паблішінг, 2009. — 107 с.
2. Бриних М. «Я не люблю критику, ну її в баню!» [Електронний ресурс] / Михайло Бриних. — URL : <http://old.granit.com.ua/ukr/news/1668/> (дата звернення : 22.07.2016).
3. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Тамара Гундорова. — К. : Критика, 2005. — 264 с.
4. Масєнко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен / Л. Масєнко // Дивослово. — 2002. — № 3. — С. 11–13.
5. Підопригора С. В. Художні експерименти Михайла Бриниха : роман-посібник «Шахмати для дибілів» [Електронний ресурс] / С. В. Підопригора. — URL : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Fil/2010_6/15.html (дата звернення : 23.07.2016).
6. Трофимєнко Т. «Шахмати для дибілів» — апокаліпсис для публіки [Електронний ресурс] / Тетяна Трофимєнко. — URL : <http://artvertep.dp.ua/news/7108.html> (дата звернення : 20.07.2016).

References

1. Brynykh, M. (2009), *Chess for morons : Dr. Padliuchcha time trouble [Shahmaty dlia dybiliv : cejtnot doktora Padliuchcha]*, Most Publishing, Kiev, 107 p.
2. Brynykh, M. *I do not like criticism, well its the bath! [Ja ne ljublju krytyku, nu i'i' v banju!]*, available at : <http://old.granit.com.ua/ukr/news/1668/> (date of appeal : 22/07/2016).
3. Hundorova, T. (2005) *After-Chernobyl library. Ukrainian literary postmodernism [Pisljachornobyl's'ka biblioteka. Ukraïns'kuj literaturnyj postmodern]*, Krytyka, Kiev, 264 p.
4. Masenko, L. (2002), «Doublespeak as sociolinguistic phenomenon», *Dialogist* [«Surzhyk jak sociolingvistychnyj fenomen», *Dyvoslovo*], Kiev, vol. 3, pp. 11–13.
5. Pidoprygora, S. V. (2010), *Michael Brynykh's artistic experiments, its novel «Chess for morons» [Hudozhni eksperymenty Myhajla Brynyha : roman-posibnyk «Shahmaty dlia dybiliv»]*, available at : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Fil/2010_6/15.html (date of appeal : 23/07/2016).
6. Trofymenko, T. «*Chess for motons*» — *apocalypse to the public [«Shahmaty dlia dybiliv» — apokalipsys dlia publiky]*, available at : <http://artvertep.dp.ua/news/7108.html> (date of appeal : 20/07/2016).

КРУПЕНЁВА Татьяна Ивановна,

кандидат филологических наук, доцент кафедры украинской филологии и методики обучения профессиональных дисциплин Государственного учреждения «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского»; ул. Старопортофранковская, 34, г. Одесса, 65020, Украина; тел.: +38 067 4846568; e-mail: taniakrupenev@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-8887-0163

СУРЖИК В РОМАНЕ МИХАИЛА БРЫНЬХА «ШАХМАТЫ ДЛЯ ДЕБИЛОВ»

Аннотация. Цель статьи — установить роль семантических и стилистических коннотаций лексических единиц суржиковой речи персонажей в представлении характера, внутренней культуры литературного героя. **Предметом** анализа являются различные группы лексики «суржика», представленные в романе М. Брыньха «Шахматы для дебилов». **Методы и приёмы исследования.** Использовался описательный метод, приёмы классификации и систематики, количественной интерпретации языковых фактов, методика контекстуального анализа. **Выводы:** роман на 80 % написан на суржике, искусственно созданном самим М. Брыньхом. Однако интересным, с точки зрения языка, является использование как суржикизмов, так и их литературных соответствий. Анализ нескольких лексических групп подтверждает, что существуют определенные механизмы образования суржика, а следовательно, подробный анализ каждой из этих групп должен обеспечить выявление и систематизацию этих механизмов, что поможет полностью искоренить искажённую речь из употребления.

Ключевые слова: суржик, лексика, украинский литературный язык, нелитературная речь.

Tatiana I. KRUPENOVA,

PhD (Philology), Associate Professor, Ukrainian philology and methods of teaching professional disciplines, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky; Staroportofrankovskaya str., 34, Odessa, 65020, Ukraine; tel.: +38 067 4846568; e-mail: taniakrupenev@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-8887-0163

DOUBLESPEAK IN THE NOVEL «CHESS FOR MOTONS» BY MIKHAIL BRYNYKH

Summary. The *purpose* of the article is to distinguish the role of semantic and stylistic connotations of lexical items in characters' doublespeak in the representation of nature, internal culture of the literary character. The *subject* of analysis is the variety of vocabulary, «doublespeak», presented in the novel of M. Brynykh «Chess for motons.» **Methods and techniques** of the research: We used a descriptive method, methods of classification and taxonomy, quantitative interpretation of linguistic facts and contextual analysis technique. **Results:** The novel is written with an 80 % share of doublespeak, artificially created by M. Brynykh, and both the use of these original build-ups, or surzhykisms, and their Ukrainian counterparts are interesting in terms of language. The analyzed vocabulary proves that there are mechanisms of forming doublespeak, and thus a detailed analysis of each of these groups is to provide an elucidation and classification of these mechanisms which will ensure a complete elimination of the distorted speech from use.

Key words: doublespeak, vocabulary, the Ukrainian literary language, colloquial speech.

Статтю отримано 25.08.2016 р.